

על היגיון ועל שיקולי מדיניות במזרח התיכון

המזרח התיכון מספק לנו שפע של דוגמאות למשטרים שפועלים בניגוד למה שלכאורה הוא הגיוני ושקול. העובדה הזאת מחייבת אותנו בצניעות ובפיכחון בבואנו לגבש מדיניות ביטחון לאומית

בשאר אל-אסד מבטיח 'ניצחון קרוב מאוד' על המורדים | בסירובו לקבל את היוזמה האמריקנית בעניין הישראלי החמיץ אסד, ככל הנראה, את הסיכוי להתקרב למערב, לשמר את שלטונו ולהעניק לו לגיטימציה מחודשת, להוציא את הרוח ממפרשי המתקוממים נגדו, לפורר את החזית הבין-לאומית שמולו ולהשיב לסוריה את רמת הגולן

א"ש

חוקר בתחום הביטחון הלאומי

האסלאמית. בתחילה הוא יצר לעצמו דימוי של שליט פרנמטי ומתון והפיג את החששות שבכוונתו לבטל את מורשת הכמאליזם ואת סממניה המרכזיים: הצבא, החוקה, הרשות השופטת ואופיו החילוני של הממסד. פרשנים במערב החלו לכנות את טורקיה מדינה דמו-אסלאמית (דמוקרטית ואסלאמית בעת ובעונה אחת) ולא הסתירו את התקווה שמדינות מזרח תיכוניות נוספות יילכו בדרך הזאת.

אך האג'נדה האמיתית של ארדואן הייתה יותר אסלאמית ופחות דמוקרטית. לאחר שעלה לשלטון הוא החל אט-אט, באופן איטי ומדוד, לנקוט צעדים שונים כדי לבסס עוד יותר את שליטתו ואת השקפת עולמו. עם חלוף השנים התברר שהוא פועל בתחכום ובשיטתיות כדי לנתק את טורקיה מהכמאליזם החילוני ולהפוך אותה למדינה בעלת צביון אסלאמי מובהק לצד היותה מדינה מודרנית ומתקדמת. במקביל לחתירתו לשינוי אופיה של טורקיה ברוב תחומי החיים ידעו גם יחסי טורקיה-ישראל עליות ומורדות בשנים האחרונות.

חולשתם היחסית של האתוס ושל המסורת החילונית במצרים יחד עם תהליכי העומק בחברה המצרית ובמזרח התיכון כולו בשנים האחרונות מסייעים למורסי לקדם את מטרותיו ביעילות

לעומת ארדואן, לעמיתו מוחמד מורסי ממצרים, שעלה אף הוא לשלטון בראש מפלגה אסלאמית, אצה הדרך להעלים את סמלי המשטר החילוני הקודם ואת מוקדי הכוח שלו: זמן קצר לאחר עלייתו לשלטון הוא פעל לשינוי החוקה של מצרים, החליף בעלי תפקידים מרכזיים במערכת הביטחונית המזוהים עם השלטון הישן והתעמת עם הרשות השופטת שנחשבת לחלק מהממסד החילוני. בכך מקדם מורסי ללא שיהוי את צביונה החדש של מצרים ברוחו וברוח מפלגתו. חולשתם היחסית - בהשוואה לטורקיה - של האתוס ושל המסורת החילונית במצרים יחד עם תהליכי העומק בחברה המצרית ובמזרח התיכון כולו בשנים האחרונות מסייעים למורסי לקדם את מטרותיו ביעילות. אך בשונה מטורקיה, מצרים חווה משבר כלכלי עמוק, והתמורות האלה אינן מסייעות לפתור אותו.

שליט עיראק נוהג בפתיחות מול ארה"ב, מזמן את נציגיה לארצו ומראה להם - ובאמצעות לעולם כולו - שאין ברשותו נשק להשמדה המונית (כפי שהתברר לאחר המלחמה) היה שומט את הקרקע מתחת לטיעוני המערב, מרחיק מעצמו את סכנת המלחמה, מונע נזק עצום לארצו ומונע את אובדן שלטונו שלו ואת אחריתו המשפילה. אך סדאם חוסיין לא פעל כך, אלא נהג באופן הנוגד לחלוטין את האינטרס האישי שלו ואת האינטרסים של ארצו ושל עמו.²

מצרים וטורקיה

ב-2005, בתום משא ומתן ממושך, נחתמה עסקת גז גדולה בין ישראל למצרים (באמצעות חברת EMG המצרית). ההסכם היה אחד הביטויים המרכזיים - אם לא היחיד - לנורמליזציה בין שתי המדינות לאחר 25 שנות שלום פורמלי. מכירת הגז הטבעי המצרי לישראל הייתה מצב קלאסי של WIN-WIN: ישראל נהנתה ממקור אנרגיה זול ונקי יחסית, מצרים נהנתה מהכנסות נאות, ויחסי השלום קיבלו ביטוי מעשי חדש.

לפני כשנתיים, עם פרוץ המהומות במצרים שהביאו להפלת שלטונו של מובארק, הופסקה הזרמת הגז המצרי לישראל. תחילה לפרקי זמן מוגבלים ובהמשך באופן קבוע. על רקע עלייתם של האחים המוסלמים לשלטון במצרים אין זה סביר להניח שהזרמת הגז לישראל תחודש בעתיד הנראה לעין. זאת בשעה שמצרים ניצבת בפני משבר כלכלי חמור ביותר וזקוקה לכל מקור הכנסה אפשרי. האם הטענות בנוגע למעשי שחיתות (של המשטר הקודם) הקשורים לעסקת הגז מצדיקות ביטול מרצון של הכנסה חיונית כל כך למדינה? האם הפרה חד-צדדית של הסכם הגז - התחייבות חוזית בניבוי מדינית - עולה בקנה אחד עם הצהרותיו החוזרות ונשנות של מצרים (החדשה) בנוגע לדבקותה בכל ההסכמים והמחויבויות הבין-לאומיים שלה?

לפני כעשור עלה לשלטון בטורקיה רג'פ טאיפ ארדואן, מנהיג מפלגת הצדק והפיתוח

פתיחה

הטלטלה העזה העוברת על המזרח התיכון בשנתיים וחצי האחרונות מחדדת את הצורך בהסתכלות ביקורתית על דפוסי הפעולה ועל העקרונות המנחים של המשטרים במדינות שסביבנו. במאמר אני סוקר בקצרה כמה התפתחויות מרכזיות בעשור האחרון בסוריה, בעיראק, במצרים ובטורקיה וביחסיהן עם המערכת הבין-לאומית ועם ישראל. לאחר מכן אני מנתח מהן משמעויות הדפוסיים האלה מבחינת ישראל ואילו עקרונות מדיניות עליה לאמץ לאורם.

סוריה ועיראק

על פי הפרסומים בכלי התקשורת, במהלך 2010, לאחר שכבר החלה בסוריה מלחמת האזרחים, התנהל משא ומתן מדיני עקיף בין ישראל לסוריה בתיווכה ובמעורבותה הפעילה של ארה"ב.

לפי הנטען, ארה"ב התמידה בהצעותיה ובמנעייה עם השלטון הסורי גם בשעה שהקרבות בסוריה כבר ניטשו במלוא עוזם וסיכנו את שרידות השלטון - במיוחד על רקע הטלטלה שאחזה עוד קודם לכן במדינות אחרות בעולם הערבי והביאה לנפילתם של כמה שליטים ומשטרים בולטים בו. אולם בשאר אל-אסד לא רק דחה את ההצעות, אלא הידק עוד יותר את קשריו עם איראן ועם חזבאללה בתמיכה איתנה של רוסיה. למעשה, היוזמה המדינית שהוצעה לנשיא אסד הייתה יכולה לשמש חבל הצלה שלו - בעודו טובח בבני עמו - אך הוא לא נעתר לפניות¹.

בסירובו החמיץ אסד, ככל הנראה, את הסיכוי להתקרב למערב (על התועלת הכלכלית והמדינית הכרוכה בכך), לשמר את שלטונו ולהעניק לו לגיטימציה מחדשת, להוציא את הרוח ממפרשי המתקוממים נגדו, לפורר את החזית הבין-לאומית (החלשה ממילא) שמולו ולהשיב לסוריה את רמת הגולן (במסגרת הסכם עם ישראל). ללא ספק, תמורות אסטרטגיות שלא ניתן להפריז בערכן.

בעשותו כן חזר אסד, במידה מסוימת, על התנהלות שכנו ועמיתו סדאם חוסיין לפני כעשור. כזכור, ערב המלחמה השנייה נגד עיראק (2003) סירב סדאם חוסיין לשתף פעולה עם הקהילה הבין-לאומית - בהובלת ארה"ב - בבירור החשדות שברשותו נשק להשמדה המונית ושהוא מסייע לגורמי טרור. אילו היה

רג'פ טאיפ ארדואן | עם חלופי השנים התברר שארדואן פועל בתחום ובשיטתיות כדי לנתק את טורקיה מהכמאליזם החילוני ולהפוך אותה למדינה בעלת צביון אסלאמי מובהק לצד היותה מדינה מודרנית ומתקדמת

בהכרח בתוך מערכות השיקולים של השחקנים באזורנו, ויש לקוות שמשקלם היחסי יגבר. החתירה לכונן יחסי שלום על בסיס הרתעה מצטברת צריכה להמשיך להיות יעד העל של תפיסת הביטחון שלנו ולהדריך את מדיניות ישראל.

כמו כן אין להסיק מהדברים שהתפתחויות הן לעולם שליליות ולרעת ישראל. הנה, גם בטלטה העוברת על העולם הערבי בשנתיים האחרונות יש התפתחויות חיוביות ואולי אף הזדמנויות לישראל. זוהי סיבה נוספת לצורך להמשיך לחפש אחר נתיבים לשיכון העימותים עם שכנינו ובסביבתנו ולהשתדל להגביר את ההשלמה עם קיומה של ישראל במרחב.

אולם טענתי היא שבמקביל לחתירה מתמדת זו חובה עלינו לבחון באורח מפוכח את המציאות, מתוך פרספקטיבה היסטורית, ולא להקל ראש בסיכונים ובלקחים - גם כאשר משמעותם פסימית יותר מאשר אופטימית. הדוגמה בנוגע להתנהלות של הסורים שהובאה בתחילת המאמר מוכיחה זאת, וגם העובדה שאותו משטר ניהל מגעי שלום עקיפים עם ישראל בעודו מפתח, על פי פרסומים זרים, יכולת גרעינית. גם בהקשר המצרי ראינו באחרונה (במבצע "עמוד ענן" ברצועת עזה) כי למרות עליית האחים המוסלמים והחרפת הטון נגד ישראל ניתן עדיין לקיים קשר קונסטרוקטיבי ולשמר מסגרת של יחסים.

על ישראל להתמודד אפוא עם מציאות רבת פנים ודיאלקטית של מתחים פנימיים ושל מגמות סותרות. התובנה הזאת מחזירה אותנו לבסיס המוצק של תפיסת הביטחון של ישראל: שמבטיח את קיומה בסביבה הקשה שלנו: הסתמכות על הרתעה חזקה שמבוססת על עוצמה ועל הנכונות להפעילה נוכח איומים קיימים ומתהווים.

הערות

1. על אף סיורבו של אסד לחבור למחנה המערבי ולהתנתק מאיראן שב והציע ראש ממשלת בריטניה, דייוויד קמרון, לספק לאסד מעבר בטוח מסוריה למדינה שלישית בתמורה להפסקתה של מלחמת האזרחים. אל-ערבייה, 6 בנובמבר 2012.
2. להרחבה בנושא הזה ראו: תא"ל (מיל) אבריאלי ברי-וסף, "איפה כאן ההיגיון?", מערכות 417, פברואר 2008, עמ' 23-21. <http://maarachot.idf.il/PDF/FILES/7/112277.pdf>.
3. נכון לתחילת מרס 2013 נאמד מספר ההרוגים במלחמת האזרחים בסוריה ביותר מ-70 אלף חיילים ואזרחים.
4. ראו את הצהרתו של מזכ"ל האו"ם באן קי מון מ-21 במרס 2013: <http://rt.com/news/russia-us-france-investigation-590>.

ניתוח

מה ניתן ללמוד מההתפתחויות האלה? במבט ראשון נראה ש"מצעד האינולט" נמשך במובן הזה שעמים ושליטים פועלים בדרך המנוגדת באופן מובהק לאינטרסים שלהם. מעבר לכך, בהקשר המזרח תיכוני, ניתן לראות שהשיקולים וההיגיון שמנחים לעיתים את התנהלותן של המדינות באזורנו אינם חופפים בהכרח להיגיון שאנחנו היינו מאמצים אילו היינו במקומן. יש להדגיש: אין מדובר בחוסר רציונליות, אלא בפעולה על בסיס רציונל אחר, המבוסס גם על שיקולים שעשויים להיחשב ללא ענייניים - כמו השאיפה לבסס פולחן אישיות, תחושת נקם, תפיסות משיחיות מושרשות, אידיאולוגיה דתית פונדמנטליסטית, שנאה אתנית ודוגמטיות. שיקולים כאלה אומנם יכולים להנחות כל משטר, אך הסיכוי לאימוצם גדול לאין שיעור במשטרים לא דמוקרטיים. במשטרים כאלה השליט נהנה מכוח עצום שהעם והמערכת הפוליטית כמעט שאינם יכולים לרסנו. היעדר מנגנון מובנה להחלפת השלטון ולבקרה עליו בדרכי שלום גורם לכך שמהפכה או הפיכה אלימה הן האופציה הכמעט יחידה ליצירת שינוי. אולם את האופציה הזאת לא ניתן ליישם באופן תדיר, ומחירה הפנימיים והחיצוניים הם גבוהים.

הוספת הממד ההיסטורי - היורד אל עומק הסכסוך הישראלי-ערבי ב-100 השנים האחרונות - אל התובנה בנוגע לאי-יציבות ולמסוכנות המובנית של משטרים לא דמוקרטיים מביאה לשרטוט סביבה שהיא מסוכנת לישראל ורוויית מתחים. הדוגמאות שהובאו קודם לכן ממחישות שבניתוח אסטרטגי וניאו-פוליטי עלינו להיזהר מאוד מפני הנטייה לייחס ליריב את ההיגיון שלנו, ותחת זאת עלינו לראות באופן מפוכח את המציאות כמות שהיא. לישראל נכוננו עדיין אתגרים ביטחוניים ומדיניים כבדי משקל שיחייבו את מיטב שיקול הדעת והנחישות כדי שניתן יהיה להתמודד איתם.

קיימות כמה נטיות טבעיות שעלולות להשפיע גם על התחום של ניהול המדיניות הלאומית. אחת מהן היא הדבקות בסטטוס קוו חרף מגמות שליליות שנראות בעין - מגמות ששינוי כרוך במידה מסוימת של אי-ודאות. נטייה ידועה נוספת היא ייחוס הציפיות שלנו

ליריב (בבחינת wishful thinking) או כפיית רציונליזציה מלאכותית על המציאות כדי לשכך דיסוננסים לא נעימים. אסור שהנטיות הטבעיות האלה יהפכו לעקרונות שמנחים את גיבושן של הערכת המצב ושל המדיניות שנקטת בפועל. הנה, לנגד עינינו נקטלים באין מפריע עשרות אלפי אזרחים סורים על ידי שלטון רצחני לא לגיטימי³, ורוב העולם מתעלם מכך למעשה, ומקצתו אף תומך בכך. ככל שרציונו להאמין שמראות ומעשים כאלה חלפו מן העולם ולא ילוו את חיינו במאה ה-21, הנה הם כאן במלוא חריפותם, על גבולנו. וטרם הזכרנו את חתירתה העיקשת של איראן ליכולת גרעינית או את הטענות בנוגע לשימוש בנשק כימי בסוריה.⁴ "קץ ההיסטוריה" עדיין רחוק מאיתנו - בוודאי במזרח התיכון.

החתירה לכונן יחסי שלום על בסיס הרתעה מצטברת צריכה להמשיך להיות יעד העל של תפיסת הביטחון שלנו ולהדריך את מדיניות ישראל

סיכום

אין להסיק מהדברים האלה שההתנהלות של אויבנו היא תמיד בלתי צפויה, לוחמנית או מנוגדת להיגיון. אילו כך היו פני הדברים, לא הייתה ישראל מצליחה להשיג הרתעה חזקה וגם לא הייתה משיגה הסכמי שלום והסדרי ביטחון. שיקולי עלות-תועלת מפוכחים קיימים